WORLD FORUM ON ACADEMIC INNOVATION AND DIGITAL LITERACY

QADIMGI TURKIY TILLARDA SINGARMONIZMNING SHAKLLANISHI

Qursanbekova Diydorgul Axbergen qizi

Navoiy davlat universiteti

2- bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada qadimgi turkiy tillarda vujudga kelgan singarmonizm hodisasining amaliy asoslari tadqiq etilgan. Bu jarayonda mazkur hosidaning fonetik-fonologik tabiati, uning tarixiy taraqqiyoti hamda qadimgi yozma yodgorliklar tilida namoyon bo'lish xususiyatlari ilmiy dalillar asosida yoritilgan. Shuningdek, uning qiyosiy tilshunoslik, qadimgi dialektologiya va til tizimi taraqqiyotidagi o'rni ko'rib chiqildi. Maqolaning xulosa qismi singarmonizm qonuniyatining qadimgi turkiy tillar fonetikasida tutgan o'rni va ahamiyatini to'laqonli ochib berishga xizmat qiladi.

Kirish. Turkiy tillar oilasining shakllanishi va taraqqiyoti jarayonida fonetik hodisalar, xususan, unlilar hamda undoshlar uyg‘unligi yetakchi o‘rin tutadi. Ushbu fonetik qonuniyatlar orasida singarmonizm hodisasi turkiy tillarning qurilishida o‘zak va qo‘shimchalar munosabatini tartibga soluvchi bosh mezon hisoblanadi. Qadimgi turkiy tildan boshlab so‘zlarning bo‘g‘in tuzilishi, unlilarning til oldi (ingichka) va til orqasi (yo‘g‘on) kabi belgilariga ko‘ra bir-biriga moslashuvi tilning ichki imkoniyatlarini hamda uning o‘ziga xos ritmik-fonetik tabiatini belgilab bergan. Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, qadimgi turkiy tillarda singarmonizm hodisasining kelib chiqishi va taraqqiyot bosqichlarini o‘rganish hozirgi turkiy tillardagi, jumladan, o‘zbek tilidagi fonetik o‘zgarishlarni to‘g‘ri anglashga xizmat qiladi. Qadimgi O‘rxun-Enasoy bitiklari va Mahmud Qashg‘ariyning "Devonu lug‘atit-turk" asari kabi nodir yodgorliklar tili shundan dalolat beradiki, singarmonizm shunchaki grammatik vosita bo‘lib qolmay, balki turkiy tillarning leksik-semantik hamda morfologik yaxlitligini ta’minlagan asosiy omildir.

Qadimgi turkiy tillarda singarmonizm shunchaki shartli fonetik hodisa bo‘lmay, balki so‘zning grammatik shakllanishi, bo‘g‘in qurilishi hamda morfemalararo birikuvni boshqaruvchi bosh qonuniyat hisoblanadi. Tilshunoslikda singarmonizm hodisasining ichki tabiatini har taraflama tadqiq etib, uni “palatal” (til oldi va til orqasi unlilarining moslashuvi) hamda “labial” (lablangan unlilarning moslashuvi) tushunchalari vositasida nazariy jihatdan tasniflash va ilmiy muomalaga kiritish dastlab taniqli tilshunos V.A.Bogoroditskiy hamda turkshunos akademik V.V.Radlov tadqiqotlarida o‘z aksini topgan.1 Keyinchalik turkiy tillar, jumladan, qadimgi turkiy manbalar fonetikasini tadqiq etgan Y.D.Polivanov, A.M.Shcherbak hamda A.N.Kononov kabi yirik olimlar ushbu terminologik tasnifni turkiy singarmonizmning tayanch ustuni sifatida amaliyotga tatbiq etdilar.2 Palatal singarmonizm bu til oldi va til orqasi unlilarining moslashuvidir. Qadimgi turkiy tilda so‘z o‘zaklaridagi unlilarning hosil bo‘lish o‘rniga (til orqasi — yo‘g‘on, til oldi — ingichka) qarab, unga ergashayotgan affikslar va keyingi bo‘g‘inlardan qat'iy ravishda moslashgan. Bu qonuniyat O‘rxun-Enasoy, run bitiklarida nihoyatda kuchli saqlangan bo‘lib, hatto yozuv grafikasi (yo‘g‘on va ingichka unlilar bilan keladigan undoshlar uchun alohida belgilarning mavjudligi) orqali ham o‘z ifodasini topgan .3 Yo‘g‘on unlilar uyg‘unligi (palatal yo‘g‘on qator): *qara* (qra — yo‘g‘on o‘zak) *qara-da* (o‘rin-payt kelishigida yo‘g‘on -da variantining tanlanishi); *bodun* (budun — xalq) *bodun-ug* (qaratqich/tushum kelishigida yo‘g‘on -ug affiksining kelishi). Ingichka unlilar uyg‘unligi (palatal ingichka qator): *tengri* (tŋri — osmon, xudo) *tengri-te* (ingichka o‘zakka ingichka -te affiksining birikuvi); *el* (el — yurt, davlat) *el-de* (ingichka unli ta'sirida -de shaklining qo‘llanishi). Labial singarmonizm (lablangan unlilarning moslashuvi). Qadimgi turkiy tillarda singarmonizmning yana bir muhim taraqqiyot

1 Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. — Казань, 1934. — b. 15

2 Радлов В.В. Фонетика северных тюркских языков. — Лейпциг, 1882. — b. 73.

3 Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. — Москва: Наука, 1968. — b. 88.

bosqichi labial uyg‘unlikning shakllanishidir. Bunda so‘zning birinchi bo‘g‘inida lablangan unli (*o, ö, u, ü*) kelganda, keyingi bo‘g‘indagi unlining ham lablanib talaffuz etilishi talab qilingan: Ingichka-lablangan uyg‘unlik: *kör-* (ko‘rmoq) *kör-üsh-* (ko‘rishmoq) — birinchi bo‘g‘indagi ö unlisi keyingi bo‘g‘inda -ish emas, balki lablangan -üş variantini talab qilgan; Yo‘g‘on-lablangan uyg‘unlik; *boz-* (buzmoq, yo‘qotmoq) *boz-ul-* (buzilmoq) — o‘zakdagi o unlisi qo‘shimchadagi unlining u bo‘lishini ta'minlagan. Mahmud Qashg‘ariyning "Devonu lug‘atit-turk" asarida singarmonizm aks etishi. XI asrning nodir obidasi bo‘lmish Mahmud Qashg‘ariyning "Devonu lug‘atit-turk" asarida turkiy qabilalar tilidagi so‘z yasalishi va turlanishi jarayonida singarmonizm qonuniyatining amalda bo‘lishi aniq dalillangan[4]. *bil-* (bilmoq — ingichka o‘zak) *bil-g-il* (ingichka affikslar zanjiri); *qaz-* (qazmoq — yo‘g‘on o‘zak) *qaz-g-an* (yo‘g‘on affikslar zanjiri). Qashg‘ariy kuzatishlari shuni ko‘rsatadiki, qadimgi turkiy tilda singarmonizm shunchaki talaffuz qulayligi emas, balki so‘zlarning morfologik va semantik yaxlitligini ta'minlaydigan asosiy ichki tartib bo‘lgan.

Xulosa qilib aytganda, singarmonizm hodisasini chuqur tadqiq etish o‘zbek tilining boy fonetik imkoniyatlarini ochib berish bilan birga, milliy nutqimizning o‘ziga xosligini va musiqiyligini saqlab qolishda muhim ilmiy amaliy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. — Казань, 1934.
2. Радлов В.В. Фонетика северных тюркских языков. — Лейпциг, 1882 Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. — Москва: Наука, 1968.

4 Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. — Ленинград: Наука, 1970. — b. 91.

3.Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. — Ленинград: Наука, 1970..

4.Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. — Алма-Ата: Наука, 1971

5.Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит-турк. I жилд. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий uyi, 2017.